

М. Т. ИМАНЖАПАРОВ

САПАРГАЛИ АҚЫННЫҢ МЫСАЛ АЙТЫСЫ МЕН ЖЫРШЫЛЫҚ ҚЫРЫ

Жалпы халық ақындарының айтыстары олардың ақындық өрсін, айтыскерлік шеберлігі мен суырыпсалмалық қасиеттерін толық таныта алады. Жастиқ шақтарынан бастап, соғыс жылдарында да, басы Жамбыл болып халық ақындары айтыс жанрының дамуына зор үлестерін қосқан саңылактар. Олар айтысты түр мен мазұн жағынан, такырып пен көркемдік жағынан да байытты. Бұған дәлел – ақындардың айтыс жанрының сан-саласына тайсалмай ат салысып, үлкен жетістіктерге жетуі. Олар – жыр дүлділдерінің сондарына қалдырған қыруар мұралары. Сондыктан халық ақындарының айтыстарын ұлттық көркемдік-эстетикалық құндылықтардың алтын қорын толықтырған айтыс өнерінің мол, арналы саласы ретінде танимыз.

Айтыс өнеріне бел бұған жастар, осындай ұлттық байлығымызды неше мәрте қайтара оқыр, ал әдебиеттану мен фольклортану ғылымы ұлттық гуманитарлық ғылымды жүйелеу үрдісінде неше мәрте айналып соғары хак. Өйткені халық ақындарының өнері, жалпы халықтың өнері, оны жасаған тұлғалардың өмірі мен шығармашылығы әлемдік мәдениет еркениеті аясында, қазақ халқының мәдениетінің орнын айқындастының көркемдік-эстетикалық фактор болып қала береді.

Міне осы айтыс жанрының ішінде өзіндік ерекшелігімен көрінетін бір түрі – мысал айтыс. Ежелден сүрлеу салған бұл айтыс жанрының табиғатына үніле келіп, Мәлік Ғабдуллин: “Айтыстың бұл түрі айтыс жанрында елеулі орын алады. Мысал айтысы – халық қастерлеген ұлгі. Өйткені мұнда адамның тұрмыс-тіршілігін суреттеумен бірге, өмірде кездесетін кем-кетік кемшіліктерді, өрекшеліктерді, мінез-құлыштарды мысқылдау тәсілімен мінеп сынайды. Мұны мысал айтыс өлеңдерінің табиғатына, өз бойына біткен ерекшелігі деуге болады. Айтыс өлеңдерінің басқа жанрларынан мысал айтысының бір айырмашылығы осында... Мысал айтысын мазмұн, такырыбына қарай ішінара бірнеше түрге бөлуге болады. Мысалы: жануарлар, жануарлар мен адам айтысы, адам мен адамның айтысы, адам мен домбыраның және құстар айтысы. Айтыстың басты тақырыбы – адам, мал, хайуанат, құстар жайында. Осылардың арасындағы қарым-қатынас, тіршілік жайы өнгіме етіледі” [1, 125], – деген анықтама береді.

Мысал айтыстың тамаша үлгілері – қазақ фольклорында мол. Атап айтсақ: мал мен иесінің айтысы осы жанрдағы ежелгі құндылық болса, бертін шықкан Шораяқтың Омарының “Қара шекпен мен қасқыр”, Жұманазар Үрімқұловтың “Тоқты мен қасқыр”, Тұрмағамбет ақынның “Көккүтан мен шымшық”, Темірбайдың “Темірбай жырау мен сиыр”, Салпық ақынның “Салпық пен ат”, Төлеу ақынның “Төлеу мен кара байтал”, Шәкірдің “Сары май мен солдаттың айтысы” сынды мысал айтыстары – ұлттық әдебиет пен фольклорымыздың жанрлық қорын байыта түсті.

Бұл өнер түрінен Сапарғали ақын да қалып қалмай, 1943 жылы, өзінің “Арқар мен Бөкеншінің айтысы” атты туындысын жазған. Бұрындар еш жерде жарияланбаған ақын шығармасын, оның жиені Тәнірберген Ерменбаевтан алып, 2004 жылы, алғаш рет “Жырмұра” жинағында бастырдық [2]. Туындының шығу тегі мен тарихы жайында Тәнірберді ақсакал: “Жарма ауданындағы Ақжал алтын кенішінің түрғыны, Найман ішіндегі Сарман-Қарабатыр-Ақымбет әулеттерінен тараған Рсақ-Шой аталарап “актабаннан” аң аулаумен күн көріп қана аман қалған тұқым. Шой деген батыр атамыздың әулеттерінен тараған Рсақұлы Бөкенші – өзі сері, өзі өнші-домбыраши ағамыз, құралайды көзге атқан мерген болған деседі. Соғыс кезінде аң аулаап, бірнеше от басын асырап шығыпты. Әкіметке де тапсырған дейді. Бөкеншінің аңшылық қасиеті туралы Сапарғали, осы бір айтыс өлеңін айтып кетіпті. Бұл айтысты Иманғалиұлы Айтыкен 1946 жылы, ақын Сапарғалидың өз аузынан жазып алыпты. Мен бұл дәптерді Бөкеншінің жиені Тұяқ Ермековтің қара сандығынан алып, түбінде бір жарияланар деп, сақтап қойғанмын” [2], – дей келе, сарғайған окушы дәптерін қолымызға ұстапкан еді.

“Бөкенші мен арқардың айтысы” Сапарғали шығармашылығының көркем жетістіктерінің бірі екендігі аталаыш туындымен танысқан кезден-ақ аңғарылады. Туынды, мысал айтыстың барлық қасиеттерін бойына сіңірген, ықшам да, келісті дүние. Айтыста Отан соғысы жылдары ел қорғаушы жауынгерлерге тылдан көмек ретінде аңшы Бөкеншінің арқар аулаумен айналысусы туралы айтылады.

Ақын аңшы мен арқарды бірден кездестірмей, шілденің тып-тынық құнінде, көзді тартқан кер-

без таудың баурайындағы тоғайлы шатқалдың көленкесінде аптал ыстықтан үйездеген аң-құстың мамыражай тынысын, табиғаттың тылсым сәтімен көмкере суреттейді:

Шілденің тас қыздырған шанқай түсі,
Бөлөнген тыныштықта таудың іші.
Тек кана су сылдыры естіледі,
Сұлудай сылқ-сылқ еткен бір құлкісі.
Мойында күміс қайың, орап алқа,
Қылыштай қылтылдаған өткір арқа.
Айнадай ашық аспан үстен жанып,
Кербез тау көлбей жатыр, көзді тарта.
Атакты Қандығатай зәулім, занғар,
Койында талай шатқал, талай жар бар.
Ыстықтан көленкелеп ну шілікте,
Үйездеп, тыныш алмай жатқан андар.
Мүйізі қарағайдай, жалғыз арқар,
Жануар тау-тас кезіп, тынбай жортар.
Бір сәтке паналады аптал күннен,
Жері осы, тынығатын, шөлі тарқар [2, 83], –

деп басталатын кіріспе шумактардан-ақ, ақынның өү бастан шығармасының көркемдік қырына барынша назар аударғаны білінеді. Мұндағы, “шілденің шанқай түсі”, таудың тыныштығына үйлесе, сылдырап акқан бұлақтың “сылқ-сылқ құлкісі”, көлбей жатқан “кербез тау” (Қандығатай тауы), тағы басқа көркемдік нақыштар, осы бір өсем көріністі дәл қасынан тамашалап тұрғандай өсерде қалдырады.

Кенеттен осы өсемдікті, тылсым тыныштықты бұзған ат дүбірі естіліп, тортөбел атқа мінген аңшы пайда болады. Бұл – Бөкенші мерген болатын. Көленкеде маужырап кергі жатқан арқар аңшының жақын келіп қалғанын кеш анғарады. Қаншалық қашып-талпынса да, кас мерген қойын ба. Аткан оғы артқы аяғына тиіп, арқар сылти басып, әрі қашады. Жаралы жануардың көп ұзамасын білетін кәнігі аңшы желе-жортып оның сонынан ереді. Көп жүріп, ақыры бір шатқалда қанырап жатқан арқардың үстінен түседі. Мойының баурына алып жатқан арқар өзін аткан аңшыны көре сала оған, ақырғы демін ала тәлтіректей тұрып, былай деп тіл қатады:

Бөкенші, сен адамсың, мен тау аны,
Адамзат, жан-жануар бірдей жаны.
Адамшылық арына мін емес пе,
Тәгілген жазықсыздан аңның қаны.
Өмірдің талай жолы бар емес пе,
Осы жол қанды жолын, тар емес пе.
Елдің жүрген жолымен адал жүрсен,
Қырып-жойып жүргенің ар емес пе...

“Жаны бірге жаралған жан-жануар, адамзат-пиз, жазықсыз қанымызды төккенің адамшылық арына мін емес пе” деген арқардың айтқан уәжіне

Бөкеншінің қайтарған жауабы:

Тұрғаным жоқ қияйын деп сізді өлімге,
Бірақ та ынтығамын мен де өмірге.
Өмір үшін қайтсем де ату керек.
Сол үшін қарамаймын мен көңілге...
Еліме арқар еті аса қымбат,
Келтірсем жүртқа пайдам көңілім шат.
Азық қып, жас пен кәрі бір жасаса,
Ол дағы тіршілікке болмас еш жат.
Етің азық, терің тон, жылы киім,
Әскерге менін осы берер сыйым.
Тапсырманы мезгілінен кеш қалтырсам,
Бәрінен маған өлім осы қыйын...

Аншының да жүрегі тастан жаратылмаған, аяныш сезімі баурап сорлы арқарды өлімге қыймайды. Бірақ осынау ауыр кезенде ел-жүртіна, соны жаудан көрғап жатқан әскерге қажетті азық-тұлікке, киім-кешекке зәрулікten, осындай ауыр іске баруға тұра келетіндігін де мойындаиды. Бір жағынан, соғыс уақытында аншыларға да мал баққан малшалардай жоспар берілгені тарихи шындық. Ақын бұл жерде де сол кезендеғі асыра сілтеушіліктің зардабын андатады. Авторлық ойдың негізгі түйіні Бөкеншінің аңшылығында жатқан жоқ. Шығармада оспадар жоспарды орындау үшін жалпы адамзат баласының қолынан орынсыз қырылып-құртылған аң-құска, табиғат байлықтарына ақын жүрегімен жанашырлық танытқан астар бар. Сапарғали соғыс уақытында да, табиғат байлықтарына қамқорлықты ұмытпау қажеттігін ескерткендей. Мергеннің оғына іліккен арқардың соңғы сәтіндегі “өлеусіреп өшे түскен жанары”, да сол кезенін келенсіз қырын ашқандай:

Тарс етті, мылтық оғы зырлап үшты,
Бұрқ етті, қара тұтін жалын күшті.
Қайран жүрек лезде мұзға айналды,
Жанары өлеусіреп өше түсті.

Тұжыра айтсақ, Сапарғалидың “Бөкенші мен арқардың айттысы” атты туындысы да, өз кезенінің шындығын көрсете білген, көркем де келісті, әдеби құндылықтарымыздың бірі болды.

Жыршылық өнер – Сапарғалидың да бойынан табылатын көп қасиеттердің бірі. Жалпы жыршылық өнер де – ақындық өнердей өзінше дара құбылыс, кейде екеуі қатар келіп те жатады. Сапарғали бойына осы екі қасиет те бірге өрілген.

Көптеген жырларды, басқа да құндылықтарды жаттап, жадында сақтап, оны үрпактан-үрпакқа жеткізуінің өзі жыршының еңбегін айрықша бағалауды қажет етеді. Жыршылық өнер

әріден келе жатқан, біз білетін сонау Гомер дәүірінен сокпак салып, қазіргі заманымызда да жалғасын тауып, халық ігілігіне жараган нағыз психологиялық құбылыс болғанын айтсақ, алда талай зерттеулердің қажетіне жарайтындығы анық. Басқасын айтпағанда, олардың есте сақтау қабілетінің кереметтігі сондай, сол көне грек шайыры Гомердің өзінің жырлаған жырының көлемі жиырма сегіз мың жолдан асса керек, ал, көне Үнділіктердің көшпілігі өз әпостарымен, діни-философиялық трактаттардың жүз мындаған жолын жас кездерінен жатқа біліп, картайған шактарына дейін есте сақтаған.

Қырғыз манасшылары “Манасты” үш ай көлемінде жатқа айтса, өзбекте Пулкан шайыр жетпіске жуық дастанды жырлаған. Оның “Кирон хан” жырының өзі жиырма мың жолға жетіпті. Бұл жағынан, казак жұрты да кенде емес. Өзгесін атамағанда, ертеде Мұрын жырау Қырымның қырық батыры туралы, басқа да көптеген әпостық жырларды айлап жырлаған. Бертін келе бұл үрдісті Жамбыл, Кенен, Иса, Төлеу, Сапарғали, тағы басқа халық ақындары мен Айса, Рахмет Сәдібек сынды жыршы-термешілер жалғастырды. Бұл ақын-жыршылардың қай-қайсысы болса да, өз репертуарларындағы әпостық, лиро-әпостық жырларды, айтыс-қағыстарды, аныз-әңгімелерді апталап, айлап айтса да таусылмаған. Бұл – нағыз феномен емей немене.

Бір өкініштісі – XX ғасырдың орта шеніне дейін ғұмыр кешкен, барша әлемдік деңгейдегі үлкен құндылығымыздың бүгінгі электроника мен компьютерлік техниканың карыштап дамыған заманында тасада қалып қоюы. Бұл заңды да. Әйтсе де ен қиыны үрпақ санасын жауап алған осындағы жаналық атаулылар, олардың ойлау, еске сақтау қабілеттеріне кері өсерін тигізіп жатқандығы қынжылтады. Біздің алға қояр максатымыз – осы құндылықтарымыздың өзін ендігі уақытта ұмыт қалдырмау үшін ғылыми айналымға түсіріп, халықтың жадында ұстаяу.

“Екі дәуірдің куәсы болған Жамбыл, Нұрпейістер ғана емес, ақындық, жыршылық дәстүр басқа да халық ақындарында болған десек, оны осы кезге дейін жеткізген сондай ақындар отряды бізде баршылық. Қалай да олар эпикалық қайнардан нәр алып өз творчестволарында пайдаланған. Біреулері бұрынғы әпосты қадірлеуінің үстінен оны жатқа біліп айтқыштығын танытса, ал енді біреулері жаңғыртып қайта шығарған, ал үшіншілері тарихи деректерді көп білуінің үстінен өз жандарынан эпикалық поэма жырларды шығарып отырған. Осы ерекшеліктер ақындардың біреуінің басынан бәрі бірдей табыл-

мағанымен, қалайда ол эпикалық дәстүрді қазіргі творчествомен жанды байланыстырушылар болып табылады” [3, 88], – деп ғалым Тұрлыбек Сыдықов атап өтеді.

Ал Сапарғали Әлімбетов – осы аталған ерекшеліктердің барлығын бір бойына жинақтаған тұма таланттардың бірі. Сапарғали қазақ жұртының басынан өткен арғы-бергі тарихын, салт-санасын, әдет-тұрпын, этнографиясын, әр кезеңде болған тарихи оқиғалар мен тарихи тұлғалар жайында көп білетін шежіре ғана емес, оны әсерлі, жеріне жеткізе жырлаушы шебер әңгімеші, жыршы болған. Ол – ежелден ел арасында айтылатын өлең-жырларды, аныз-әңгімелерді, айтыс-қағыстарды да жатқа айтатын, тіпті кейбіреуін өз макамында жырлаған ақындардың бірі.

Илияс Жансүгіров пен Мұхтар Әуезовтің сонау отызынши жылдардың өзінде Сапарғалиға айрықша көңіл бөлуінің сырты осында жатыр ма дейміз. Қос классик те Сапарғалидың бойынан ақындық өнерімен қоса, оның осы қасиеттерін көріп, бағалағандықтан болар. Сапарғалидың Илияс, Мұхтарлармен кездесуіне, шығармашылық байланысына ілгеріде тоқталағып өткенбіз. Әйтсе де Илиястың (тек бізге белгілісі ғана – М.И.) 1936 жылы ақын аузынан жазып алып, кітапқа бастырған “Татьяна” поэмасын, Ұлттық ғылым академиясы кітапханасының қолжазба қорына тапсырған ақын туындыларымен қоса, “Жанак пен Бибаланың айтысын”, “Тубек пен Айым Жекей қыздың айтысын”, “Сабыrbай мен Байбаланың айтысын”, біршама аныздар мен әңгімелерді атамасқа болмайды. Ал Мұхтардың Сапарғалиды алғашқы кездесуінен-ақ үйінде бірнеше күн қонақ қылып, сұхбат құруы да тетен-тек емес.

Белгілі абайтанушы-ғалым Қайым Мұқаметхановпен шығармашылық байланысы да өте тығыз болғанын білеміз. Қайым ақынның қалаға келгенін білсе болды өз үйіне түсіріп, бірнеше күндей әңгіме-дүкен құрып, өлең-жыр айтқызыды екен. Бұл жайды Сапарғалидың өзі көзі тірісінде айтып кеткені белгілі [4]. Атап айтсақ “Мәлике-Хасен”, “Ләйлі-Мәжнүн” тағы басқа жырларды, айтыстарды, соның ішінде “Әсет пен Ырысжанның айтысын”, Әсессін, Әріптің өлең-жырларын айтып, жазып бергені анық. Ақын біршама өз туындыларының қолжазбаларын да ғалымға сеніп тапсырған. 1938 жылы Сапарғали Смағұлов Мұхаметсалық дегенге жазып тапсырған “Нұрғали мен Кенейбайдың”, “Адық пен Торытайдың” айтыстары мен бірнеше туындылары Қазақ ұлттық ғылым академиясы Орталық

кітапханасының сирек кездесетін кітаптар мен колжазбалар корында сактаулы [5].

“Жырши, термешілердің ерекшелігі жырды мол жаттап, белгілі әуенмен өсем айтуында, со-ларды кейінгі үрпакқа сактап жеткізуінде ғана емес, сонымен қатар олардың халық поэзиясының мәнін түсіне білуінде, оның сыр-сипатын, қасиетін жақсы танып, толық менгеруінде екені түсінкті. Мұндай дарын иелері шын мәніндегі суреткерлер деуге болады. Демек, жырши, термешілердің репертуар тандауы, олар орындайтын шығармалардың идеялық, көркемдік дәрежесі, эстетикалық сапасы сол өнерпаздардың өз мәдениеті мен талғамын танытады” [6, 125].

Сапарғали Әлімбетов те бірнеше өнерді бір бойында ұстаған санлактардың бірі. Ол барған жерінде өлең-жыр айтумен ғана шектелмей, домбыра шертіп, ән де айткан, әзіл, әңгіме айтудың да шебері болған. Бұл жөнінде ел аузында көптеген деректер бар, соның біреуін ғана көлтірсек. Жас кезінен ақынның қасында жүріп, тәлімтәрбие алған жақын інісі Бекмұхамбеттің айтқандарынан есінде қалғандарын, оның қызы Назигүл апамыз еске түсіреді: “Ақын ағам, менің әкем Бекмұхамбетті “ел таны, жер таны” деп үнемі қасынан тастамайды екен. Қайда барса да Сапекенді халық қуана қарсы алып, қошемет көрсетіпті (Ол кезде мұндай өнер адамдарының ауылға ат басын тіреуі, қазіргі үлкен кино, театр, цирктің ауылға келгенінен әсері кем болмаған – *M.I.*). Кешке жақын бір үйге тайлы-таяғына дейін жиналып, ақын ағамның айтқандарын үйіп тыңдап, таң атқанша отырудан жалықпапты. Сондағы айтатыны, көбінесе батырлар жыры, айтыс-әңгімелер. Айтқанда, домбыраға салып айтатын. Арасында әзіл-қалжынымен қоса қоңыр дауысымен ән де шырқап, отырғандарды бір серпілтіп тастап, ең сонынан өз өлең-жырларын оқығанда жүрт тебіреніп, көздеріне жас алатындары да көп екен.

Ол кезде мен баламын ғой. Әкем ақынмен ба-рып келген сапары сайын, оның өнеріне танда-

на, тамсанып отыратын. “Қасында қашшама жүрсем де әр ауылда бұрын естімегендерімді естіп, көрмеген өнеріне қанығамын. Бірі-бірін қайталамайды. Және айтқан сайын екпіндете түседі. Не деген өре. Ал тындал, жаттап алындар” деп айтып беретіні бар. Кезінде оны құнттадық па, көпшілігі есімде қалмапты” [21].

Сондай-ақ Сапарғалиды ақындық жолдағы тәлім-тәрбие алған ұстазы санаған Қалихан Алтынбаевтың айтқан естелік-пікірлері де құндылығымен ерекшеленеді.

Сапарғали Әлімбетовтің шығармашылығында оның айтыскерлігі мен жыршылық өнерінің ала-тын орны айрықша екендігін аңғардық. Оның айттыстарынан асқақтық, адалдық, ізгілік рухы сезілсе, жырлаған жырларынан жан сүйсіндірер рухани ләззаттың лебі еседі.

Осы үрдіс тек Сапарғали ақынға ғана тән емес, барша халық ақындарының шығармашылық өлемінен қатысты әдебиет тарихындағы өзгеше бір құбылыс болды.

ӘДЕБИЕТ

1. *Ғабдуллин М.* Халық ауыз әдебиеті – Алматы: Мектеп, 1974. – 215 б.
2. *Әлімбетов С.* Жырмұра. (Құраст., алғы сөзін жазған – М. Иманжапар). – Семей: Тенгри, 2004. – 160 б.
3. *Сыдықов Т.* Ғасырлардың көусар бұлалы. – Алматы: Қазақстан, 1980. – 213 б.
4. Шәкірімтану ғылыми-зерттеу орталығы. – Семей: СМПИ, – 27 бума.
5. ҚРУҒА ОФКК. – 244 бума. №1, 2.
6. *Омарұлы Б.* Зар заман поэзиясы. – Алматы: Білім, 2000. – 291 б.

Резюме

Рассмотрен один из видов айтса и поэтические сто-роны народного акына Сапаргали Алимбетова.

Summary

In this article one of the kinds of aitis and poetic sides of national poet Sapargali Alimbetov is considered.